

"שרידי גנזים מספרות הגאונים בערבית-היהודית: קווים לדמותה"

ולמחקרה שלסוגה המונוגראפית 'חובות הדיינים' (אדב אלקצאה)"

נרי ישעיהו אריאל

תכליתה של עבודת החקר היא גיבוש המסגרת, עיצובה והנחת התשתית התיאורטית שלאורה אפשר יהיה להעמיד מהדורה ביקורתית, לחיבורים 'כתאב לואזם אלחכאם' [= חובות הדיינים] לרב שמואל בן חפני גאון (להלן: רשב"ח) ו'כתאב אדב אלקצא' [= מוסר השיפוט] לרב האיי נ' שרירא גאון (להלן רה"ג). ראשיתה של עבודה זו בעבודת גמר לתואר מוסמך, שהשלמתי בחוג לתלמוד והלכה באוניברסיטה העברית בירושלים בהנחייתו של פרופ' רוברט ברודי. רשימה מפורטת ומבוארת של הקטעים שנסתמנו כשייכים סוגתית ושבכוונתי לעסוק בהם, וכן סקירה ראשונית של מצב המחקר מצורפות בתיזה למוסמך ובפרסומי בכורה מפרי עטי שראו אור. נטלתי על עצמי אפוא את מלאכת האיתור והזיהוי של קטעים השייכים לחיבורים ידועים ועלומים מן הסוגה של ספרות ההלכה ההוראתית לדיינים, המכונה "חובות הדיינים" שעל עניינה הייחודי וקווי המתאר שלה תעמוד עבודת הדוקטור.

בעבודה זו מבקש אני לחבר חוטים וקצוות ולעשות צעדים חדשים, עצמאיים ומשמעותיים בפיתוח וב'עיבוי' היסודות שהנחתי בעבודת הגמר ובהחלתם על היקף טקסטואלי נרחב. עבודה זו מעמידה אפוא מהדורה מדעית לכשישים שרידים טקסטואליים עלומים מן הגניזה שאת חלקם זהיתי כשייכים לחיבוריהם ההלכתיים של רשב"ח ורה"ג, וחלקם עשויים להיות מפרי עטיהם של מחברים מוכרים אחרים או מחברים אנונימיים שונים. את רוב הקטעים הרלוונטיים זיהיתי, תיעתקתי ותרגמתי מן המקור בערבית-היהודית לעברית.

חמשה קטעי גניזה שסומנו על ידי החוקרים כשייכים, מספק, לאחד מחיבורי הגאונים הנ"ל זיהיתם כשייכים ודאית לפרק בהלכות דיינים (פצל פי אדאב אלדיינין) מתוך החיבור 'רפואת הנפשות' ('טב אלנפוס') לרב יוסף בן יהודה נ' עקנין אלברצלוני. במסגרת המחקר ההדרתי את הפרק כולו, תרגמתי והוספתי לו מבוא ופרשנות רחבים. לפרק זה חשיבות מתודולוגית, תמאטית ותוכנית התורמת לרפלקסיה על הסוגה הגאוונית בהתחקות על החומרים המובאים ע"י ראשוני ספרד; כמו למשל בשאלות הנוגעות לאופן השימוש בהלכות הרי"ף. מאמר ראשון הנובע מפרק זה בצירוף מהדורה עדכנית התקבל לאחרונה לפרסום בכתב העת 'ספונות'. על בסיסו של מאמר זה התקבל מאמר נוסף ל'שנתון המשפט העברי' אשר ידון בחידושים המשפטיים בתולדות ההלכה הנובעים מדברי נ' עקנין.

במישור הפילולוגי מסתמנות לא רק זיקות עומק או חיבורים בין קטעי גניזה. בינתיים עלה בידי לחבר את רוב הפרגמנטים לכדי כמה יחידות טקסט גדולות יותר ולשחזר מתוכן מבנה ותוכן של חיבורו האבוד שלרה"ג כתאב אדב אלקצא. הקטעים השונים סווגו לשנים עשר טפסים, והיריעה נפרסת על מרבית חלקי החיבור. כך זוכה לגאולה מן החשובים שבחיבוריה האבודים של תקופת הגאונים מגניזת קאהיר.

לצורך חיבור בין כתבי יד וזיהויים יש לנקוט באמת מידה מדעית המבוססת על יסודות מתודולוגיים מוצקים. בעבודת הדוקטורט שוקד אני על פיתוח מערכת שיטתית של אמות מידה אשר תסייענה במלאכת הזיהוי. מאמר נוסף מפרי עטי הן בסוגייה זו ראה אור לאחרונה בכתב העת 'תרומה'. השחזור של "פאזלים" העשויים קטעי קטעים מאפשר לבודד חיבורים מובחנים מאותה הסוגה ובכך להעשיר את ידיעותינו הטקסטואליות אודותיה.

מעבר למצע טקסטואלי זה שבכוונתי להעמיד, ועל גביו, מבקש אני להידרש:

1. לשאלות הנוגעות לפרשנות, תוכן ומשמעות הקשורות למהותה של הסוגה הספרותית הנדונה.
 2. לשאלת יחסה של הסוגה הנדונה לכלל ספרות המונוגרפיות של אחרוני הגאונים בפרט ולמקומה התימטי של הסוגה בכללותה ביחס לתולדות הספרות ההלכתית.
 3. לשאלת התפתחותה הסוגתית של 'חובות הדיינים' בהקשרה התרבותי הרחב ובמשפט ההשוואתי. בהקשר זה אדון ביחס לספרות מוסר הדיינים המוסלמית ובייחוד לספרות 'אדב אלקאצי' (أدب القاضي) בת התקופה. כמו כן אדון ביחס מעמד השופט ובפרוצדורות של סדרי דין העולים ממקורות הגניזה לספרות הסורית-הנוצרית.
- הטיפול המסור בקטעים אלו, אשר טרם ראו אור, ישמש אפוא דוגמא מתודולוגית לעיסוק בחיבורים האבודים מסוגת 'חובות הדיינים' וכן דגם עבודה לבחינת מאפייניה של הסוגה המונוגרפית בהקשריה ה'פנימיים' וה'חיצוניים'.
- העבודה תתרום, לפיכך, בתחומי ידע מגוונים:
- א. במישור הטקסטואלי: עולם הידע על ספרות הגאונים הכתובה ערבית-היהודית עודנו מצומצם. יריעה גדולה הכוללת כמה עשרות טקסטים, שתשתייך לחיבורים חשובים ונקובי שם, יש בה כדי להעשיר את ידיעותינו ומקורותינו הטקסטואליים בתחום החקר ולפתוח אותו למחקר. חקר הפילולוגיה בכלל וחקר הפילולוגיה התלמודית-ההלכתית בפרט יצאו נשכרים אף הם בשכלול 'ארגז הכלים' והמתודולוגיה שיתפתחו בעקבות עיסוק אינטנסיבי בטקסטים אשר טרם ראו אור. התפתחויות מתודולוגיות נוספות צפויות בתחומי הלשון, הלקסיקוגרפיה והמינוח.
 - ב. בהקשרים רחבים יותר: צפויה העמקת ההבנה של התפתחות תחום הלכות דיינים בספרות ההלכתית. הרפלקסיה על ההקשר היהודי תסייע להעמקת ההבנה של יחסי הגומלין עם הקשרים חוץ-יהודיים נרחבים. בחינה מחדש של תורת המשפט בתקופת הגאונים תפתח פתח למחקר תרבותי בין-תחומי ולליבון סוגיית היחסים הבין-דתיים, למשל בשאלות שבין פילוסופיה, תיאולוגיה והלכה.
- יש אפוא במחקר זה העמדת מסד נתונים, ידע ותובנות אשר עד כה כמעט שלא נדונו במחקר; ושבמידה מסויימת, מבחינה מתודולוגית, אף לא יכולים היו להתבצע עד היום. פרספקטיבות אלו מקווה אני להציג בעתיד בפני עמיתיי החוקרים. אני מקווה כי פרוטה תצטרף לפרוטה ולחשבון גדול ויהיה מחקרי זה כלי המחזיק ברכה לחוקרים וללומדים בתחומי דעת מגוונים במחקריהם ובעיוניהם.